

СИСТЕМА ЦЕРКОВНИХ ЗЛОЧИНІВ У ПРАВОВИХ ПАМ'ЯТКАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

THE SYSTEM OF CHURCH CRIMES IN THE LEGAL MONUMENTS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

Мацелюх І.А.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії права та держави
юридичного факультету*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Публікація присвячена аналізу церковних правопорушень, зафіксованих у пам'ятках церковного права, жалуваних грамотах великих князів і королів загальнодержавного й місцевого значення, кодексах світського законодавства та приватних кодифікаційних збірках. Простежено за нормативними підставами настання юридичної відповідальності в церковному праві Великого князівства Литовського.

Ключові слова: церковне правопорушення, злочин, джерела права, церковне право, церковний суд.

Публикация посвящена анализу церковных преступлений, зафиксированных в памятниках церковного права, жалованных грамотах великих князей и королей национального и местного значения, кодексах светского законодательства и частных сборниках права. Проанализированы нормативные причины юридической ответственности в церковном праве Великого княжества Литовского.

Ключевые слова: церковное преступление, преступность, источники права, церковное право, церковный суд.

The publication is devoted to the analysis of church offenses recorded in the monuments of ecclesiastical law, the agreement charters of Grand Dukes and kings of national and local significance, codes of secular legislation and private codification collections. The normative reasons of legal responsibility in the church law of the Grand Duchy of Lithuania are analyzed.

Key words: church offense, crime, sources of law, ecclesiastical law, church court.

Постановка проблеми. Початок панування на українських територіях Великого князівства Литовського не стало приводом для згортання існуючого правопорядку, реорганізації існуючих правових інститутів, скасування законодавства, уніфікації адміністративно-територіального устрою. Усвідомлюючи важливість релігії в суспільно-політичному житті країни як ідеологічної основи культурного поступу та значення митрополії як консолідуючого ядра, великі князі литовські не лише прийняли християнство, а й усіляко сприяли створенню помісної церкви. Разом із релігією Велике князівство Литовське перейняло і правову традицію Русі, вмонтовуючи в неї елементи польського, німецького права та власне національні звичаї. Синтезований характер формування правової системи Великого князівства Литовського не міг не відобразитися й на церковних правовідносинах. Змістове наповнення праворегулятивних заходів у цьому сегменті суспільних відносин перебувало у прямій залежності від статусу православної церкви, що визначався як внутрішньополітичними обставинами, так і подіями, що відбувалися на міжнародній арені. Проте за будь-яких обставин релігійна сфера завжди охоронялася посиленними засобами.

Вища юридична сила законодавчих актів держави не виключала чинності церковних пам'яток права, які створювалися в Київській митрополії та були невід'ємною складовою для функціонування церковної юстиції. Окрім того, традиція місцевого партикуляризму, яка притаманна Великому князів-

ству Литовському, породжувала нормативні акти, дія яких поширювалася на окремі єпископії, монастирі, братства чи приходи.

Стан опрацювання. Означена проблема не привернула уваги багатьох дослідників, відтак вона характеризується малорозробленістю. Серед когорти небагатьох учених варто виокремити праці В. Беднова, Е. Гудавичюса, С. Ковальової, О. Лотоцького, І. Малиновського, Н. Стахова, В. Ульяновського, у яких аналізуються окремі групи злочинів, однак комплексного аналізу ця проблема так і не отримала.

Метою статті є юридичний аналіз системи церковних злочинів, що зафіксовані в джерелах права як державного, так і церковного походження.

Виклад основного матеріалу. Загалом, увесь масив джерел, що сконцентрував систему церковних правопорушень у Великому князівстві Литовському, за формуванням правового матеріалу можна умовно поділити на кілька груп. Першу становлять власне литовсько-руські пам'ятки церковного права, другу – джерела церковного права державного походження, третю – кодекси світського законодавства, а до останньої належать державно-церковні приватні збірки норм права.

Аналізуючи першу групу, варто зазначити, що період XIV – середини XVII ст. характеризувався появою масиву вітчизняних джерел церковного права. Світ побачили перші українські релігійні збірки, які мали не лише церковно-історичне значення, а і юридичне, адже містили основні правила про належну поведінку християнина та вказували на

гріховні вчинки, які недопустимі для вірних церкви. Йдеться про Святе Письмо, відтворене в Острозькій Біблії 1581 р. та в першому україномовному Пересопницькому Євангелії 1561 р. [1, с. 24, 29].

До цієї групи джерел також належать рішення, ухвалені соборами ієрархів. У цей період вони скликались досить часто, а їхні резолюції мали величезне значення як для утвердження автономії митрополії, так і для підтримки православного населення. Для нашого дослідження важливими є «Правила Віленського православного собору» [2, с. 120–121]. З'їзд ієрархів був скликаний митрополитом Йосифом Солтаном у м. Вільно та тривав з 25 грудня 1509 р. по 18 січня 1510 р. На ньому було ухвалено 15 правил, що стосувалися правопорушень у сфері посвяти духовенства, службової дисципліни, визначали склад церковного злочину під назвою «симонія» [1, с. 112, 113]. Постанови Собору також засуджували зловживання правом патронату, втручання в церковну юрисдикцію [1, с. 114]. Правила Віленського православного собору 1509 р. були затверджені Великим князем Литовським і королем польським Сигізмундом I, що надало їм законодавчого характеру [3, с. 88].

Зародження братського руху в кінці XVI – на початку XVII ст. послужило причиною появи нових джерел церковного права – Уставів церковних братств. Вони затверджувалися патріархами і встановлювали не лише правила поведінки членів товариства, а й закріплювали види правопорушень, які були недопустимі для вірних християнської церкви. Відтворення таких документів знаходимо у «Грамоті Якіма, патріарха Антіохійського, на заснування церковного Братства Львівського із затвердженням його Уставу» 1586 р. [4, с. 10]. Остання видана не лише для легалізації першого православного львівського Успенського братства, а й для встановлення кола правопорушень, які переслідувалися нормами церковного права. Зокрема, грамотою заборонялися будь-які прояви чародійства, а також звернення за допомогою до осіб, що володіли надприродними силами. Оскільки за таким зразком було відкрито значну кількість церковних об'єднань у різних кутках Великого князівства Литовського, то відповідні документи отримали Галицьке, Рогатинське, Стрийське, Ярославське, Холмське, Київське та інші братства [5, с. 370].

1640 р. українське церковне право поповнилося ще одним джерелом під назвою «Требник Петра Могили». Збірка регламентувала порядок здійснення церковних обрядів, які в Україні мали свої особливості. Окрім того, книга містила правила укладення шлюбу, визначала підстави його недійсності, визначала склад правопорушень проти сім'ї та моралі [1, с. 55]. Зрештою, «Требник Петра Могили» став невід'ємною книгою у практиці проведення богослужінь і здійснення церковного судочинства [6]. Збірник вперше закріпив обов'язок церковнослужителів вести реєстрацію народження і хрещення дітей, затвердивши форму метричних книг [1, с. 55].

Другу групу нормативних актів, що містили правопорушення проти церкви, сім'ї та моралі,

становлять джерела церковного права державного походження. Упродовж першої половини XIV – середини XVII ст. такі документи видавалися правителями держав, до складу яких входили українські землі, – королями Польщі, великими князями литовськими та монархами Речі Посполитої. Вони мали як загальноземське, так і місцеве значення [7, с. 126; 8, с. 125–127]. Джерел, що регулювали державно-церковні відносини, була значна кількість, проте види церковних правопорушень містяться лише в окремих документах. Хронологічно першою була «Грамота греко-руському духовенству про зрівняння його у свободі, вірі і правах духовних з духовенством римо-католицьким і про передачу йому в управління духовних судів і колишніх церковних володінь» від 22 березня 1443 р., видана польським королем Владиславом III Ягайловичем [9, № 42, с. 56]. Вона вперше у Великому князівстві Литовському на законодавчому рівні окреслила окремі види правопорушень, що підлягали церковній юрисдикції.

Два наступні документи відповідного характеру належать перу короля Казимира IV Ягеллончика під назвами «Жалувана грамота Литовському, Руському і Жемайтійському духовенству, дворянству, рицарям, шляхті, боярам і міщанам про зрівняння їх у правах із поляками» 1457 р. [9, № 61, с. 75] та «Грамота греко-руському духовенству Перемишльської єпархії про недоторканність церковного суду» 1469 р. [10, с. 51]. Норми першого джерела підтверджували права православної громади та визначали перелік злочинів проти сім'ї та моралі, що підпадали під церковний суд. Норми другого документа застерігали від втручання із боку світської влади в духовне судочинство, визнаючи виняткову юрисдикцію церковного суду у справах сім'ї та шлюбу [10, с. 51].

Важливим для нашого дослідження став нормативно-правовий акт, виданий на зламі XV – XVI ст. Йдеться про «Жалувану грамоту Литовського Великого князя Олександра нареченому Київському митрополиту Йосифу і православним єпископам Литовських і Руських областей про недоторканність Святительського суду і церковного майна на основі так званого «Свитку Ярослава» від 20 березня 1499 р. [9, № 166 с. 189; 11, с. 3–6]. Документ санкціонував приписи Церковного Уставу великого князя Ярослава, оприлюднивши текст підтверджуючого документа, до того ж останній мав суттєві відмінності від свого попередника – Церковного Уставу Руської держави. Грамота стала єдиним спеціальним джерелом, присвяченим проблемі регулювання інституту юридичної відповідальності за правопорушення у сфері церковної юрисдикції.

Після проведення Віленського православного собору 1509 р., про який ми згадували раніше, митрополит Київський Йосиф Солтан звернувся до короля Сигізмунда I для підтвердження недоторканності церковного суду й закріплення його юрисдикції. У відповідь на це 2 липня 1511 р. король видав спеціальну «Жалувану підтверджуючу грамоту Київському митрополиту Йосифу і православним єпископам Литовських і Руських областей про недо-

торканність святительських прав і суду, а також церковного майна і доходів» [12, № 65, с. 81–83]. Документ, окрім іншого, застерігав від вчинення «кривди церкви» та наголошував на необхідності розмежування духовної і світської юрисдикції.

Підписання Люблінської унії 1569 р. і, як наслідок, об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту [13, с. 386–388] не змінили державної політики щодо православної церкви [7, с. 120]. До підписання Берестейської унії в 1596 р. королі Речі Посполитої продовжували видавати нормативні акти, що визначали сферу церковної юрисдикції загалом і встановлювали ознаки правопорушень. Так, 25 лютого 1585 р. король Стефан підписав «Окружну королівську грамоту про недоторканність святішого духовного суду і церковного майна в Русько-Литовській православній ієрархії з боку католицького духовенства та світських чиновників» [14, № 149, с. 292–293]. Документ визначав види правопорушень і коло справ, підвідомчих церковній юстиції, де особлива увага приділялася злочинам проти сім'ї та проблемі провезення розлучення.

У подібній тональності звучить текст ще одного джерела церковного права, виданого королем Сигізмундом III 2 січня 1592 р. під назвою «Окружна королівська грамота про заборону, щоб Литовські світські чиновники, урядовці не втручалися в духовні розправи, не розлучали вінчаних шлюбом і не судили православного духовенства через надану на це владу митрополиту» [15, № 31, с. 41]. Нормативний акт ухвалено на підставі скарги митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Михайла Рогози. Предстоятель нарікав на місцевих чиновників, які втручалися в церковні справи митрополії та єпископій, видавали розлучення всім охочим, зокрема вінчаним сім'ям, та піддавали під суд місцевих і сільських священиків. У результаті король встановив перелік злочинів проти сім'ї, моралі та церкви, окреслив види правопорушень церковних людей, які належали до церковної юрисдикції.

Третю самостійну групу джерел, які на законодавчому рівні закріплювали види правопорушень проти віри, церкви та моралі, становлять кодифікаційні збірки світського законодавства. До них належать перший кодекс Великого князівства Литовського – Судебник Великого князя Казимира 1468 р. [16, с. 49–53], Перший Литовський Статут, ухвалений на Вальному Сеймі 29 вересня 1529 р. [17], Другий (Волинський) Литовський Статут 1566 р. [18] та Третій (Новий) Литовський Статут 1588 р. [19].

Як і Судебник, так і три редакції Литовських Статутів не мали жодної норми, яка б проголошувала зверхність тієї чи іншої християнської церкви. Вони написані з дотриманням принципу релігійної терпимості. Про це красномовно йдеться у 3 арт. 3 розд. Третього Литовського Статуту 1588 р. під назвою «Про збереження спокою всіх підданих наших жителів цього панства зі сторони різного розуміння і сповідання віри християнської» [19]. Норми

закону зобов'язували всіх жителів Речі Посполитої забезпечувати спокій, справедливість і правопорядок, гарантуючи релігійну свободу. Заборонялося переслідування, приниження, позбавлення майна чи ув'язнення на релігійній основі. Король застерігав усіх сповідників різних конфесій не проливати крові, зберігати толерантність у міжцерковних стосунках, забороняв будь-яким особам, зокрема урядовцям, чинити тиск на церковних людей обох гілок християнства [19].

Загалом усі кодифікаційні збірки Великого князівства Литовського та Речі Посполитої не розрізняли підданих за приналежністю до Західної чи Східної церкви, використовуючи для цього узагальнюючу категорію «християни». Незважаючи на те, що православ'я займало другорядне, як порівняти з католицизмом, становище, проте законодавець забезпечив їм рівнозначний статус [20, с. 47]. «У західно-руському законодавстві, – вказував дореволюційний дослідник І. Малиновський, – існувала тенденція захисту християнства загалом, а не однієї його гілки» [21, с. 439]. Основні законодавчі документи були пронизані ідеями релігійної рівності, толерантності, свободи совісті, віротерпимості, рівного ставлення до всіх націй і народів, що проживали на території Великого князівства Литовського. Сучасні дослідники історії права переконані, що такий підхід впливав із федеративного устрою держави та був необхідний для запобігання її розпаду, ворожнечі між представниками грецького та латинського віросповідання [17, с. 23].

Проаналізувавши вказані кодифікаційні збірки на предмет закріплення в них видів правопорушень, можна констатувати, що в Судебнику Великого князя Казимира 1468 р. міститься одна норма, яка визначає склад злочину проти віри. Литовські Статути значно розширюють коло правопорушень, включаючи туди різні види правопорушень, спрямованих проти віри, сім'ї та моралі, особистої свободи та честі [21, с. 143, 441]. Їхній аналіз буде подано нижче.

До останньої групи джерел права Великого князівства Литовського, що визначали види церковних правопорушень, належать кодифіковані збірки світського та церковного законодавства. Йдеться про Кормчі Книги. Їх не можна ототожнювати з Кормчими періоду Руської держави, адже вони заповнювалися додатковим нормативним матеріалом іншого історичного періоду. Окрім норм канонічного права, до них включалися джерела церковного права Литовської митрополії та законодавчі акти світської влади. До тексту Кормчих Книг записувалися не лише акти, видані церковною владою, а й дублювалося світське законодавство в частині злочинів проти віри, сім'ї та моралі. Так, Львівська Кормча Книга XV ст., що нині зберігається в Національному музеї Львова, окрім загального канонічного матеріалу, містила «Жалувану грамоту Казимира Литовському, Руському і Жмудському духовенству, дворянству, рицарям, шляхті, боярам про зрівняння їх у правах із поляками» 1457 р. та текст Судебника Казимира IV 1468 р. [22, с. 110; 23, с. 427].

Друковане видання Кормчої Книги під назвою «Законне правило», або Київський Номоканон у редакції ієромонаха Памви Беринди, побачило світ 1620 р. в Печерському монастирі м. Києва. Видання є збіркою канонів, якими встановлювалися правила проведення сповіді, передбачалася відповідальність священників за її розголошення, а також перелік протиправних діянь, за які встановлювалася церковно-правова відповідальність [1, с. 84, 89].

Висновки. Отже, нормативні підстави настання юридичної відповідальності в церковному праві Великого князівства Литовського фіксувалися різними за походженнями джерелами права. Поділивши їх на

чотири групи, ми до першої зарахували українські пам'ятки церковного права (Правила Віленського православно-го собору 1509 р., Устави церковних братств, «Требник Петра Могили» 1640 р. та інші). Другу групу джерел становлять жалувані грамоти великих князів і королів загальнодержавного та місцевого значення. До третьої групи належать кодифікаційні збірки світського законодавства, а саме – Судебник Великого князя Казимира 1468 р., Перший Литовський статут 1529 р., Другий Литовський Статут 1566 р. та Третій Литовський Статут 1588 р. Останню групу – складають приватні збірки державно-церковного законодавства (Кормчі Книги, «Законне Правило» 1620 р.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. Варшава, 1931. 306 с.
2. Ісіченко. І. Історія Християнської церкви в Україні. Харків, 2003. 472 с.
3. Зноско К., протоіерей. Исторический очерк церковной унии, ее происхождение и характер. Москва, 1993. 233 с.
4. Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 3. Отд. 1. Акты Львовского Братства. С. 3–66.
5. Дзюба О. Братські школи. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ, 2003. Т. 1: А–В. С. 370.
6. Могила П. Требник Петра Могили 1646 р. Київ, 1996. 1672 с.
7. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні: навч. посібник. У 3-х книгах. Київ, 1994. Книга 2: Середина XV – кінець XVI століття. 256 с.
8. Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. Киев, 1889. 207 с.
9. Акты, относящиеся к истории Западной России: в 5 т. СПб., 1846. Т. 1. (1340–1506 гг.). 1506 с.
10. Harasiewicz M. *Annales Ecclesiae Ruthenae: gratiam et communionem cum S. Sede Romana habentis, ritumque Graeco-Slavicum observantis, cum singulari respectu ad dioeceses Ruthenas Leopoliensem, Premisliensem, et Chelmensem.* Leopoli, 1862. 1184 p.
11. Белорусский архив древних грамот. Ч. 1. Москва, 1824. 148 с.
12. Акты, относящиеся к истории Западной России: в 5 т. СПб., 1848. Т. 2 (1506–1544 гг.). 405 с.
13. Грушевський М. Історія України-Русі: в 11 т., 12 кн. Київ, 1991. Т. IV: XIV – XVI віки, 1993. 544 с.
14. Акты, относящиеся к истории Западной России: в 5 т. СПб., 1848. Т. 3 (1544 – 1587 гг.). 317 с.
15. Акты, относящиеся к истории Западной России: в 5 т. СПб., 1851. Т. 4 (1588 – 1632 гг.). 582 с.
16. Ковальова С. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року: монографія. Миколаїв, 2009. 112 с.
17. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2002. 464 с.
18. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2003. 560 с.
19. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.
20. Беднов В. Православная церковь в Польше и Литве. (По Volumina legum). Екатеринбург, 1908. Репринтное издание. Минск, 2002. 511 с.
21. Малиновский И. Лекции по истории русского права / под. ред. В.А. Попелюшко. М., 2015. 696 с.
22. Безклубий І., Гриценко І., Шевченко О. Історія українського права: посібник. Київ, 2010. 336 с.
23. Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. Москва, 2005. 680 с.